

ШЫН

№ 8
(17970)

2011 чылдың
январь 25,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээш

Ниигилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Чазак Даргазының ажыл-албаны

ШЫҢГЫ САГЫНДЫРЫГНЫ КЫЛГАН

Январь 20-де, Улуг-Хем кожуунче ажыл-агыйжы сургакчылаашкын үезинде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Шагаан-Арыг хоорайның төп одалга черинге четкен. Бүдүрүлгени көрүп, ооң ажылчыннары-биле ужуражылга кылган соонда, ТР-ниң Чазаның Даргазы ук черниң удуртулгасынга болгаш тус черниң чагырга чериниң ажылдакчыларынга: «Бүдүрүлгениң ажылчын кадрларының доктаамал солчур чоруун бо чоокку үеде соксатпас болзуңарза, ону боттарыңар одаар апаар силер» — деп, шыңгы сагындырыгны кылган.

— Бүдүрүлгениң бедик мерилдиг кадрлары ында шалың даяның кудуку деңгелинден а ону бо-ла үе-шаанда төлөвейн ырындан оспаксырааш, ажылдан үнүп чоруй баар-дыр — одалга чериниң ажылчыннары публиканың Баштыңыңа хому-чугаалааннар. Бо хүннерде р декабрь айның шалың акша-бээрин манап турганнар. Улуг-Хем чылыг» бүдүрүлгезин-амгы үеде 149 кижжи ажылдап-ыр. Улетпүр болгаш энергетика ыды Карим Сагаан-оолдун алап турары-биле алырга, ук-ниң ажылчыннарының шалың азы ортумаа-биле 6-22 муң-ль бооп турар, бүдүрүлгерап дүжериң байдалында

турар болгаш аңаа хамаарыштыр Тываның Арбитраж суду конкурс удуртулгасының чорудуун боттандырып турар. Бүдүрүлгениң 2010 чылда өрелери ниигизиле-биле 54958 муң рубль бооп турар. «Бүдүрүлгениң өрелерин кызырар талазы-биле ажылды чорудуп турар бис. Бо хүнде ол 9,5 млн. рубльге кызырлып келген. Ооң иштинде Пенсия фондузунун талазы-биле 850 муң рубльге, электри энергиязы, суг дээш 500-500 муң-нарга, 2010 чылдың апрель-июль айларының шалың акшазын 3 млн. 900 рубль-биле долугу-биле ду-лаан» — деп, Карим Сагаан-оол чугаалаан.

Ук бүдүрүлгө чериниң шалың акшазын сөөлгү катап 2008 чылда

өстүргениниң дугайында дыңнап кааш, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол ону бо 2011 чылдың январьдан эгелеп өстүрерин негээн.

— Шалыңны каш хууга өстүрүп болурул? — деп, ол айтырган.

— 15 хууга өстүрүп болур — деп, одалга чериниң директору Анатолий Сүге-Маадыр харыылаан.

— Январь 1-ден эгелеп 15 хууга өстүрер деп дугуржуп алылыңар. Кажан ону төлөп бээр силер?

— 20-ниң соонда.

— Бөгүн январь 20-дир ындыг болганда, даарта бе?

— Чок.

— А кажан ынчаш?

— Вторникте.

— Бо чылдың январь 1-ден эгелеп 15 хуу өстүрген шалың акшазын вторникте үлээр силер деп дугуржуп алдывыс. Улетпүр яамызы бо айтырыгны онза кичээнгейге алыр.

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол коллективниң берге болуп тургустунуп турар айтырыгларын болгаш буурап дүжериң байдалыңдан үнериниң талазы-биле саналдап турар хем-чеглерни дыңнааш, кожуун чагырга чериниң удуртулгасынга болгаш Улетпүр болгаш энергетика яамызынга оларны «Улуг-

Хем чылыгның» инженер-лери-биле кады сайгарып көөрүн дагып каан. Шагаан-Арыг хоорайның мэри Шолбан Бойбудан ол ажыл хүнүн төп одалга чериниң ажылын хайгаарал көөрүнден эгелээрин негээн. «Тургустунуп турар айтырыгларны боттарыңарның арыг, чылыг кабинеттериңерге, саазын бижири-биле эвес, а бүдүрүлгениң бодунга, ооң ажылчыннары-биле чугаалажышкыннар дузазы-биле шиитпирлеп туруп көрүңер. Бодуңарны оларның орнунга тургузуп көрүңер даан. Бедик мергежилдиг специалистерни чидирбезиниң аргаларын дилеңер. Берге айтырыгларны чоок ап, сагыш-сеткилдер-биле аарып тургаш шиитпирлеңер — деп, кожуун даргаларыңа ол чагаан.

Оон аңгыда Тываның Баштыңы бүдүрүлгениң коллективинге республикага суг болгаш одалга чүүлдериниң чидиргилери чокка үр үе иштинде ажылдаар, ажылгалында хөй күженишкын үнемес, бедик чаданың автоматизациялыг модульдуг одалга черлерин ажылгалга кириериниң аргазын көрүп турарының дугайында чугаалаан. Шак ындыг дериг-херекселди

Тываның Чазаның чээли күсели-биле садып алыр сорулгалыг. Ынчал-ажок ол чаңгыс хүннүң айтырыгы эвес, ону шиитпирлээрде үе херек.

Амгы үеде «Улуг-Хем чылыг» бүдүрүлгезинде септелге ажылдары республиканың тускай сорулгалыг программаларының күсели-биле кылдынып турар. Одалга сезонунуң эгезинден тура ынаар 15334 тонна хөмүр-дашты, ооң иштинде Хайыракан суурнуң одалга черинче 1166 тонна, Шагаан-Арыг хоорайның одалга черинче 14168 тонна, ниити түнү 16 муң 500 рубль өртектиг хөмүрнү сөөрткен. База ол ышкаш 8 млн. рубльге септелге ажылдарын чоруткан.

Тыва Республиканың Чазаның албан-езузу-биле сайтызындан.

Виталий ШАЙФУЛИННИИ тырттырган чуруу.

Валерия КОНГАР

ЯНВАРЬ 25 – РОССИЯНЫҢ СТУДЕНТИЛЕР ХҮНҮ (Татьянаның хүнү)

Чалыы назынның хөглүг байырлалы

Бөгүн, январь 25-те, Россияның студентилери Татьянаның хүнүн демдеглеп турар. Ук байырлалдың тывылганы төөгүлүг болушкун болган. Ол ийи үе-чададан тургустунган.

ийи гимназияның үндезилеттингениниң дугайында чарлыкка» ат салган. Шак ынчалдыр хилинчекке таварышкан Татьяна Москваның университединиң камгалакчызы апарган. Москваның студентилери ыдык Татьянаның чырык адын хүрээ-хиитке хөйүнү ырлары-биле мөңгөжидип турганнар. Ынчангаш императрицаның ат салган хүнүнден эгелээш, юлиан календарь-биле январь 12-де, а григориан календарь-биле январь 25-те Татьянаның хүнү кылдыр демдеглеп эгелээш. Чоннун демдектери-биле алырга, «Татьянаның хүнүндө хар чаар болза, чаастыг чай болур», «Татьянаның хүнүндө хүн эрте үнүп келир болза, чылыг чурттардан куштар эрте кээп эгелээр».

Баштай бо байырлалды чүгле Москвага калбаа-биле демдеглеп байырлап турган. Чыл санында Москвага Татьянаның хүнү кончуг улуг болушкун болуп турган. Бо

хүнге чедир ук байырлал бүдүн Россияга студентилериниң байырлалы болгаш Татьяналар хүнү кылдыр дамчып чедип келген. А 2006 чылда РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң Чарлыыга дүүштүр

Татьянаның хүнү — Россияның Студентилериниң хүнү апарган. Бо хүн бүгү студентилерниң болгаш Татьяна деп аттыг кыстарның байырлалы.

Бистиң республиканың студентилери Татьянаның хүнүн канчаар эрттирер дугайында Тываның күрүне университединиң өөредилгеден дашкаар ажылдар талазы-биле килдистиң специализи Сай-Суу Витальевна Донгактан (чурукта) сонургап айтырдывыс. Ол: «Чылдың-на Студентилер хүнүндө «Ректорнуң балы» деп программалыг байырлалды университеттин студентилеринге эрттирип турар бис. Бо чылын база болур. Аңаа студентилер улуг сонургал-биле киржирлер. Ук байырлалды бо чылын бир янзы хевирлиг эрттирер планныг бис. Ол хөй янзы чадаларлыг мөөрейден тургустунган. Аңаа факультет бүрүзүндө 3 эжеш эр-кыс студент киржир. Эжеш студентилер чада бүрүзүңге киришкеш, хөй балл ойнап алырын кызарлар. Мөөрейниң чадаларыңа «Эң-не угаанныг», «Шыдыраа маргылдаазы», «Танцы» дээш, оон-

даа өске оюн-көргүзүглер хамааржыр. Түннелинде кайы эжеш студент хөй баллдыг болурул, олар тиилекчилер болуп, шаңналдыг черни алыр. Шаңналдар ийи угланышкынныг болур: спортчу-кадыкшыдылга болгаш культура-массалыг. Оон сөөлүндө түннелдер үнген соонда, чаңчыл болган аныктарның ылап-ла хөглээр кезээ — дискотека болур. Студентилер байырлалының хүнүндө маганхандыр ойнап-хөглөп алырын күзээр-дир бис. Студентилер хүнү болгаш бүгү-ле Татьяна аттыг уругларга Татьянаның хүнү-биле байыр чедирип тур бис, хүндүлүг студентилер!» — деп, чугаазын доосту.

Чалыы назынның хөглүг байырлалы — Студентилер хүнүндө черлерде студентилерге хөй солун хемчеглер болгаш танцы-сам болуру чаңчыл болу берген. Ынчангаш шупту студентилерге Татьянаның хүнү болгаш Россияның студентилер хүнүн таварыштыр чаа-чаа чогаадыкчы чедишкыннерни болгаш эки өөредилгени күзедивис.

ирээде, Россияга баштай янаның хүнүн январь 25-те чыл санаашкыны-биле январь 25-те Христос бурганга бүзүрели өлүмнү хүлээп алган улуг хилинчекке таварышкан Татьянаның адын тураскаал кылдыр эгелеп турган. Христиан ша-а коргуш чогуң ажыы-биле чугаалаанының соонда, Татьяна хөй бурганныг ша-а чүдүүр кижилерниң кор-г хилинчектээшкыннеринден аш түрегелдеринден 226 а селеме-биле шаажылат-ын. Ыдык Татьяна Христостун диинден ойталавааны — ооң хилинчээниң уржуу болганы ынчангаш ол өлүмнү хүлээп-иде, сөөлүндө 1755 чылда вета Петровна императрица квада университеттин болгаш

Айлаң МОНГУШ

БӨРҮЛЕРНИҢ САНЫН КАНЧААР ЭВЭЭЖЕДИРИЛ?

(Ол дугайында ТР-ниң Чазааның хуралына чугаалашкан)

«Бөрүлери канчаарыл?» деп айтырыг Чазак деңнелинге чедир сайгарар чидиг айтырыг болу бергенин январь 21-де Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залына эрткен улуг хурал херечилээн. Ооң ажылынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчылары, ямылар, ведомстволар, комитеттер даргалары болгаш республиканың бүгү кожуннарының чагырыкчылары киришкен.

Бистиң республика девискээринге онааштыр алырга, ол эң-не хөй бөрүлери черде болбушаан, Россия Федерациясында бирги черде. 1980 чылдарга чедир бөрүлери санын доктаамал деңнелге тудуп, чылда-ла 400-450 баш бөрүнү узуткап турган болза, 1990 чылдан бээр оларны узуткаар ажылдар доктаамал чоруттунмаанындан, оларның саны бо хүнде 3 муң баш чедир өзүп, көдээ ажил-агы-йынга болгаш бойдус хүрээлелинге экономиктиг улуг когаралды чедирип эгелээн. 2010 чылда көдээ ажил-агы-йынга 34,1 млн. рубль түңгө каражаны чедиргени демдеглеттинген. А нитизи-биле республиканың экономиказынга 150,0 млн. рубльге каражаны чедирген бооп турар. Бөрүлериң республиканың ажил-агы-йырынга, малчыннарынга чедирип турар улуг каражаны өөренип көрбүшаан, Тыва Республиканың Чазаа 2009 чылдың май 5-те «2009-

2011 чылдарда Тыва Республиканың девискээринде бөрүлериң санын таарыштырарының талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп, бөрүнү узуткаар талазы-биле мөөрейни чарлап, эки көргүзүлгү болган аңчыларга шаңнал акшаларны тыпсырының дугайында чурумну тургускан.

Доктаалдың боттанышы-биле республика бюджетинден 2009 чылда 726,0 муң рубльди, 2010 чылда 2 млн. 292 муң рубльди чарыгдан болза, 2011 чылда 3 млн. 250 муң рубльди аңгылаары көрдүнгөн. А эң-не шылгараан бөрү аглакчыларынга 10-30 муң, аңчылар бригадаларыга 30-50 муң, аңчылар тывыкчыларынга — 50 муң, кожун чагыргаларыга 70 муң рубльдин шаңнал акшаларын тургускан. 2010 чылда эң-не эки түңнелдерин чедип алган болгаш шаңнал акшаларга төлөпиг болганнары маңаа демдеглет каалы. Олар дээрже: Өвүрден Мерген

Монгуш (30 муң рубль), Орлан Ондар (20 муң рубль), Бай-Тайгадан Эрентол Иргит (10 муң рубль) база Мерген Монгуш (Өвүр), Айдың Куулар, Алексей Айхаан (Кызыл кожун), Херел Оюн (Тес-Хем), Даниил Хертек (Монгун-Тайга), Симиспей Монгуш (Барыин-Хемчик) олар-дыр.

Эрткен чылын чазак-чагырганың деңнелинге чарлаттыганы шалыпчы айларда аңнашкынның түңнелдери-биле, республикага нитизи-биле 433 бөрүнү чок кылган. Ынчалза-даа республика девискээринде бөрүлериң санының көвүдээнинден, оларның саны ам-даа хөй болуп, дүвүрээзинни болдуруп турары бо. Ол хүнүң хуралының киржикчилериниң мурнунда тургустунган айтырыг — бөрүлериң санын канчаар эвээжедирил? Санал-онал бергеннер бөрүлери аглап тургаш узуткаарына кывар-чаар материалдарның чедишпези, каяа-даа чоруур доктор билбес «Буран» деп машина-биле хандырттырмааны, аңаар, какпалаар дериг-херекселдерниң чедишпези болгаш малчыннарда чөпшээрелдиг окбоонуң чок бооп турары шаптаразыннары болдуруп турар. Чижээлээрже, Тере-Хөл кожунуң чагырыкчызы Э.Манчинның дыңнады-биле алгаш көөрге, эрткен чылдың чүгле сентябрьдан бо чылдың январьга чедир бөрүлөр ук кожунга 1 млн. 300 муң рубль түңгө экономиктиг каражаны чедирген бооп турар.

Ынчангаш бөрүлериң чок кылганы дээш шаңнал акшазын көвүдериң саналдаан. А Тес-Хем кожунуң чагырыкчызы В.Орус-оол, бөрү дээрже эң-не кажар, каржы, боттары «хоойлулуг» амытан, ынчангаш оларны аглаарда, узуткаарда бөрү дугайында билиг-биле чепсегленген турары эң кол дээрзин айтып, аңгылар комитетинин мурнундан өөредилгиг семинарларны, кичээлдерни эрттирери чугула дээрзин демдеглээни кончуг шын. Шынап-ла, араатан аңчы онзагай шынарларын, шагның аайы-биле аажы-чаңын, «ооң эжелээн девискээринин» дугайында эки билбес кижини ону узуткап каары белен эвес херек.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол түңнел сөс алгаш, бөрүлериң республиканың экономиказынга чедирип турар каражаны өөренип көрбүшаан, ону узуткаарының дугайында программаны ажылдап, аңаа материал-техниктиг хандырылга, бөрү аглаар специалисти өөредир, узуткааны дээш шаңнал акшазын көвүдериң, муң хойлу малчыннарда боону ажылгаары чөпшээрээринин талазы-биле чүүлдерин кирип, программаны дарый ажылдап кылырын, а аңгылар комитетинге бөрүнү узуткаарының планын тургузарын дагып, ооң күөсүлдезинин талазы-биле дыңнадырын ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы В.Енданга дааскан.

Кыскасы

«Тывага бүдү

Тыва Республиканың 2011 чылды тус черни бүдүрүкчүлериң деткиир кылдыр чарлаан. Чылды кылдыр эрттирери-би, организастыг комитеттин ооң даргазынга ТР-ниң Даргазының бирги ор Сергей Тенни соңгаан.

ТР-ниң Чазааның Ш.Кара-оол «тус черни бүдүрүкчүлериң деткиир грамманы тургузуп турар бүдүрген» деп көргүзүп, албан турары бараан чүлериң деткиириниң кези болур ужурулуг» — даан.

Алдарлыг чылгычы а

Тыва Республиканың ажил-агы болгаш ямызы аът ажил-агы хөгжүлдэ дээш улуг үл кирип, ажил-агы-йы киннерин чедип ап чоргычыларны деткири-биле Республиканың алдарлыг чызы» хүндүлүг атты тунуң талазы-биле саналды Чазаанче кириген. Ол деткип, ТР-ниң Чазааның Ш.Кара-оол «Тыва Республиканың ажил-агы-йында» республика хоо өскерилгелер кириериниң йында доктаалга атты салып, Дээди Хуралына хөтөлөвилелин сайгарып көө кириген.

Бисти

Валерия КОНГАР

Чурагайлыг микроскоп-биле ажил чезинде.

Ырактан өөредир программа-биле кадының байдалының аайы-биле кызыгаарлаттыг уругларны өөредип турар. Ук өөредилгениң Кызылдың № 4 ортумак школазының баазасында уругларны ырактан өөредир муниципалдыг төптүн дугайын номчукчуларга 2010 чылдың декабрь 11-де 149 дугаарлыг «Шын» солунга таныштырган бис.

Ырактан өөредир программа дээрже-ле, бот-боттарындан ырак хемчээлдиг ийи кижиниң аразында өөредилгени техниктиг дериг-херекселдер болгаш Интернет четкизиниң дузазы-биле (электроннуг почта, веб-курслар, видео-бижимелдер болгаш оон-даа өске) чорудары болур. Ол дээрже өөредилгениң чаа хевирин болуп турар. Амгы үеде Россияда ырактан өөредир программа-биле чүгле ортумак эртемни эвес, а дээди эртем база чедип ал болур. Чуртувустун девискээринде ырактан өөредир программалыг дээди өөредилге черлериниң саны хөй. Ук өөредилгениң эки шынарларына ооң технология талазы-биле чедингери, ажыкты, кадының байдалының аайы-биле инвалид уругга эртем-билиг чедип алыр арганы берип турары дээш, оон-

даа өске эки талалары хамааржыр. Өөредилгениң бо программаның боттандырыында мультимедийлиг дериг-херекселдер херек. Ооң дузазы-биле өөреникчи болгаш башкы харылзааны тудуп, өөредилгениң төвү-биле база харылзаалыг турар. Өөредилге үзүндө башкы биле өөреникчинин аразында чүгле Онлайн чурумунуң харылзаазы чоруп турар эвес, а өөреникчи башкызының даалгаларын электроннуг хевирге кылбышаан, онаалгазын база-ла электроннуг хевирге күөсүдир. А ол бүгүнүн түңнелдери өөредилгениң төвүнче чоруттунар.

Ук программаның өөредилгениң чорудуу нити билиг школаларының программаларындан дудак чок деп болур, шынарының деңнели оон безин ажып болур. Россияда ырактан өөредир програм-

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ.

маның сайзыралының келир үези Интернет технологияларының хөгжүлдэинден база ук өөредилгениң арга-хевирлерин сайзыраңгайжыдар хемчеглеринден чорутунар. Ырактан өөредир программалыг өөредилге амгы үениң өөредилгениң ийи кол дээн — «шупту улустун өөредилгези» база «бүгү назынында өөредилге» болгаш үшкү — «чурттап турар чериниң аайы-биле өөредилге» деп сорулгаларны боттандыраарына арганы берип турар.

Кадының байдалының аайы-биле кызыгаарлаттыг уруглар ырактан өөредир программаның ачызында боттарының чогадыкчы болгаш оон-даа өске салым-чаяаны сайзырадып-хөгжүдөр аргалыг. Чүге дизе, инвалид уругларның иштиги сагыш-сеткилинин делегейи дыка байлак болгаш угаан-медерелиниң сайзыралы эки болуп турар. Ук өөредилге оларның боттарына болгаш ооң өгбүлезинге улуг психологтук дуза-деткимчени база көргүзүп турар. Бо уруглар ук өөредилге-биле шинчилел болгаш төлөвилел ажыл-чорудулгазының, харылзааның, мергежил талазы-биле эге билиглерни шингээди алыр аргалыг болур. Чижээлээрже, чурагайлыг микроскоп-биле ажылдаары улуг сонугалды болдуруп турар. Ооң дузазы-биле эң-не бөдүүн бир-ле чүүлдү безин шинчилел ажылының объектизи кылып ал болур. Компьютерниң экранына кандыг-бир чүүлдүн тургузуун тода көөр аргалыг.

Ырактан өөредир программа-биле өөренип турар кадының байдалы коштак уруглар янзы-бүрү төлөвилелдерге кирип, хөй янзы угуланышкыннарлыг ажылдарны кылып, эртем олимпиадаларына база кирип, шаңналдыг черлерин ап турар. Бо төптүн өөреникчилери мультимедийлиг

төлөвилелдерни, электроннуг ажылдарны кылып, «Кайгамчык кижилерниң амыдыралы» деп конкурса идеякеллиг кирип турар. Эки чедишкыннерлиг уругларның саны хөй болуп турары бурунгаар базым болурундан аңгыда, ук өөредилгениң эки талаларының бадыткалы-дыр.

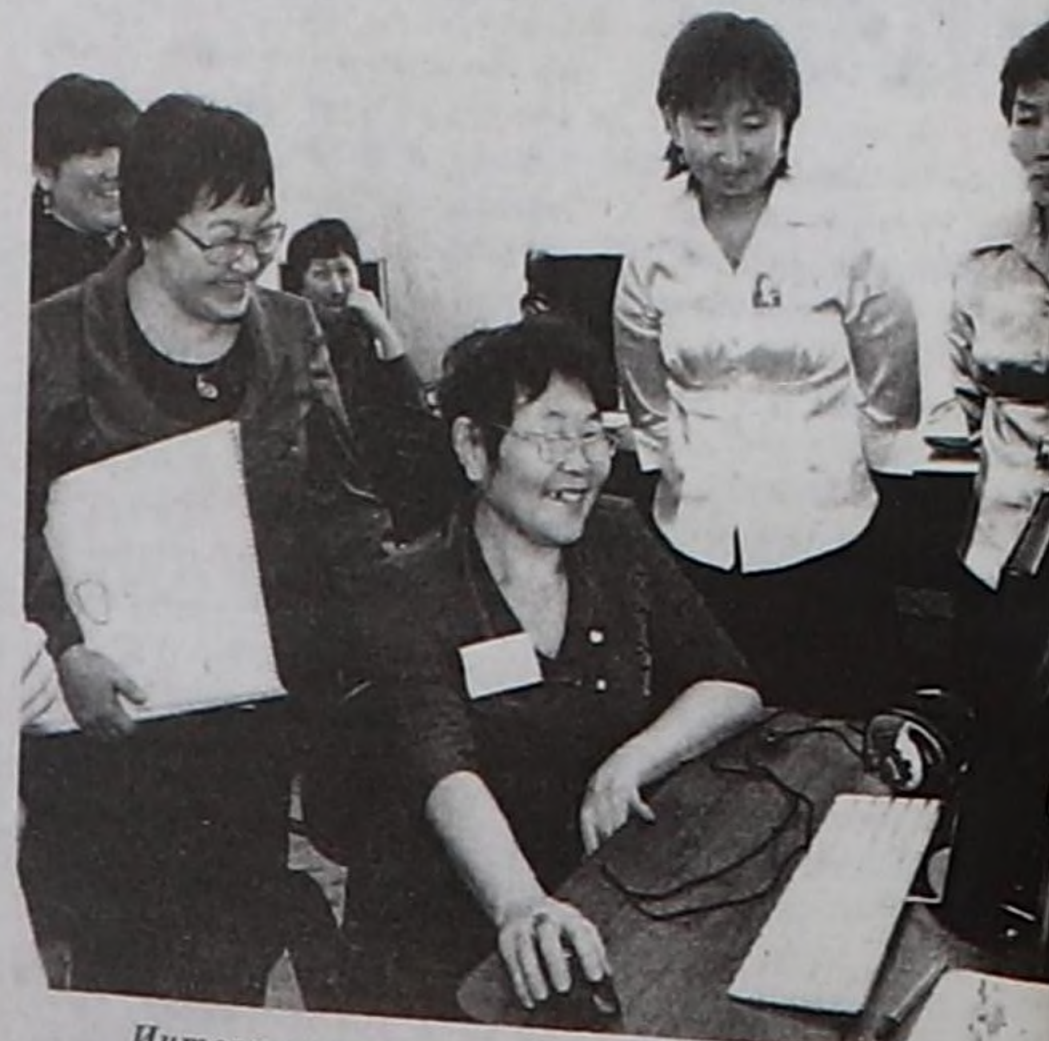
Амгы үеде төпте ук өөредилге-биле 1-4 класстарда 29 кижини, 5-9 класстарда 17 база 10-11 класстарда 7 кижини өөренип турар. Ында 31 башкы, 1 психолог башкы, 1 логопед башкы база 1 социал педагог башкы ажылдап турар.

Ырактан өөредир программа-биле өөредилгени чүгле найысылалда эвес, а республиканың кожуннарында база сайзырадып эгелээни өөрүнчү болуп турар. Ам

көдээ черлерде кадыныңының аайы-биле нити билгаларына өөренип арга чок уруглар бо өөредилге дузазы-биле эртем-билиг алыр аргалыг болур.

Үениң негелдезинге сайзыралына дүүштүр өөредилгениң чаа технологи ажылдап, ооң хөгжүп турар бурунгаар депшилгелиг сайзырадып-бадыткалы-дыр. Ынчангаш ажы-төлүвүс быжыг билбүгү тала-биле сайзыраңгай үениң хөгжүлдэинге дүүштүр өөредилгени чүгүлөттирген ужурулуг. Олар — бистиң келүүнү чаргыкчылары-дыр.

Ай-кыс МАСПЫК-ОС тырттырган чуруктары.

Интернет четкизиниң дузазы-биле башкыларның өөреникчилери-биле харылзажып турары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының эрге-байдалының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2010 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган

Бо Хойулу Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының (моон сонгаар Дээди Хуралдың депутаты дээр) эргелерин, хүлээлгелерин бол-ш харысалгаларын тодарадыр, оларның эргелерин бүрүн эргелерин боттанды-рда, хойулу-дүрүм болгаш социал талазы-ле кол-кол магадылалдарын көрүп турар.

1 чүүл. Дээди Хуралдың депутаты

1. Дээди Хуралдың депутаты амгы күштүг болуп турар хойулу-дүрүмгө езугаар соңгут-турган, Тыва Республиканың Дээди Ху-ралы (парламентизинге) Россия Федера-циязының Конституциязы, федералдыг ойлуктар, Тыва Республиканың Конститу-циязы база бо Хойулу-биле болгаш Тыва спубликаның өске-даа хойулулары-биле күрүнген хойулу-дүрүмгө болгаш өске-даа бүрүн эргелерин боттандыра кылдыр элээткен, чонун бүрүн эргелиг төлээзи болуп турар.

2. Дээди Хуралдың депутаттары ботта-ның депутат ажил-чорудулгазын профес-сионал доктаамал-даа база кол ажилдап-тар чериниң аайы-биле күш-ажыл болгаш бан-ажыл хүлээлгелерин Дээди Хуралга дунуң ажил-чорудулгазы-биле дакпырлап-тылдаары-биле доктаамал эвес-даа элээткен боттандыра.

3. Дээди Хуралга профессионал док-амаал үндезинге ажилдап турар депу-таттарның саны тостан хөй боол болбас.

4. Дээди Хуралдың Даргазы, Дээди Ху-ралдың Даргазының оралакчызы болгаш Дээди Хуралдың комитеттериниң даргалары-тарының ажил-чорудулгазын профес-сионал доктаамал үндезинге боттандыра.

2 чүүл. Дээди Хуралдың депутатының эргелери

1. Дээди Хуралдың депутатының эрге-байдалы федералдыг хойулулар, Тыва спубликаның Конституциязы база бо Хойулу-биле тодарттынар.

2. Дээди Хуралдың депутаты бодунуң ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың башкы бодунуң соңгукчуларының сонуур-дарын удуртулга болдурар болгаш Тыва спубликаның экономика, культуру, профес-сионал болгаш өске-даа онзагай чүүл-рин өөренип көөр.

3. Депутат ажил-чорудулгазын боттан-дырып Дээди Хуралдың депутатынга бүрүн эргелерин шалтаразын чокка-а ажыктыг кылдыр күүседир-биле таа-чалыг байдалдарны тургузар, оон эр-герин, ат-алдарын болгаш төлөптүг чоруун талаары магадылаттынар.

4. Дээди Хуралдың депутаты хамаарылга болур болгаш Россия Федерациязының конституциязын, федералдыг хойулуларны, а Республиканың Конституциязын, Тыва спубликаның хойулуларын, бо Хойулу, Дээди Хуралдың Регламентизин болгаш Дээди Хуралдың өске-даа нормативтиг хойулу-дүрүм актыларын, соңгукчуларның программаларын, соңгукчуларның эргелерин болгаш бодунуң үзел-бодалын туртулга болдурар.

5. Дээди Хуралдың депутаты бодунуң эрге-байдалын депутат бүрүн эргелерин боттандыра кылдыр ажил-чорудулгаларга ажыглаар эргези чок.

6. Дээди Хуралдың депутаты чүгле хойулуларын мурнунга отчедун бээр. Дээди Хуралдың депутаты бодунуң депутат ажил-чорудулгазының түннелдери дээш, мурнунга мурнунуң программаларын боттан-дырып дээш, соңгукчуларның чыгыларын боттандыра дээш, соңгукчуларның мурнунга ысалгалыг болур.

7. Дээди Хуралдың депутаты депутаттың эргелерин бадыткап турар доку-мент болур шындыгы болур болгаш мурнун бүрүн эргелериниң хуусаанын мурнунга ажыглаар хөрек демдектиг р.

Депутаттың шындыгы депутат бүрүн эргелерин боттандыра кылдыр республи-каның девишкээринде күрүнениң эрге-чагыр-газының бүгү органнарынче, республиканың өске-даа күрүне органнарынче, тус чер бот-башкарылга органнарынче, республиканың күрүнениң болгаш муниципалдыг бүдүрүлгө болгаш албан черлеринче шалтаразын чок-ка кирер эргени берип турар документизи болур.

Депутаттың шындыгы болгаш хөрек демдектин дугайында Дүрүмү Дээди Хуралдың доктаамалы-биле бадылаар.

3 чүүл. Депутат ажил-чорудулга-биле холбашкан кызыгаарлаашкыннар

1. Бодунуң бүрүн эргелериниң хуусаа-зының дүгүзүндө депутат Россия Федерация-зының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Россия Федерация-зының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, судья болур, Россия Федерациязының өске-даа күрүне албан-дужаалдарын, Россия Федерациязының субъективиниң өске-даа күрүне албан-дужаалдарын, федералдыг күрүне албаны-ның албан-дужаалдарын, Россия Федера-циязының субъективиниң күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын болгаш муниципалдыг албанының албан-дужаалдарын ээлеп ажилдаар, бир эвес федералдыг хойулу-биле өске чүүл көрдүмүз болза, эргези чок.

2. Дээди Хуралга депутат мандаттарының үлелгезинче кириген, кандидаттар даңзы-зының составына соңгуттурган Дээди Ху-ралдың депутаты чүгле кандидаттар даңзы-зының составына соңгуттурган политиктиг партияның кежигүнү боол болур. Дээди Хуралга депутат мандаттарының үлелгезинче кириген, кандидаттар даңзызының составына соңгуттурган депутат бактап турар фрак-циязындан үнер эргези чок. Айыткан негел-делерни сагывазы, депутаттың бүрүн эрге-лерин хуусаа бетинде соксадырынга чедирер.

3. Бодунуң ажил-чорудулгазын доктаа-мал профессионал үндезин-биле боттан-дырып турар Дээди Хуралдың депутаты башкылаашкын, эртем база өске-даа чогадыкчы ажилдардан аңгыда, телевиди-онг өске кандыг-даа ажил-чорудулга кылыр эргези чок. Ынчан башкылаашкын, эртем база өске-даа чогадыкчы ажил-чорудулга, бир эвес Россия Федерациязының делегей чергелиг керээзи-биле азы Россия Феде-рациязының хойулу-дүрүмгө болгаш өске чүүл көрдүмүз болза, чүгле даштыкы күрүнелериниң, делегей чергелиг болгаш даштыкы организацияларын, даштыкы хамаатыларын болгаш хамааты эрге чок кижилериниң акша-хөреңгизинден акшалан-дыртыг турар болбас.

4 чүүл. Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелериниң хуусаа

1. Дээди Хуралдың депутаты Дээди Хуралга 4 чыл хуусаада соңгуттурар.

2. Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелериниң хуусаа, оон Дээди Хуралдың депутаты кылдыр соңгуттурган хүнүндө эгелээр болгаш бо Хойулу-биле көрдүмүз таварылгалардан аңгыда, Дээди Хуралдың чаа чыгыжының депутаттарының соңгукдалар хүнүндө соксаар.

5 чүүл. Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде соксадыры

1. Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелери дараазында таварылгаларда хуусаа бетинде соксаар:

1) Дээди Хуралдың депутаты бодунуң бүрүн эргелерин дүжүрериниң дугайында бижимел билдирешкин киригенде;

2) Дээди Хуралдың депутаты Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутатынга, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө, судья

кылдыр, Россия Федерациязының күрүнениң албан-дужаалдарына, Россия Федерация-зының субъективиниң күрүне албан-дужаал-дарына, федералдыг күрүне албанының албан-дужаалдарына, Россия Федерация-зының субъективиниң күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарына, а ол ышкаш муниципалдыг албан-дужаалдарга болгаш муниципалдыг албанының албан-дужаалдарына, бир эвес федералдыг хойулу-биле өске чүүл көрдүмүз болза, соңгут-канда азы томулганда;

3) Дээди Хуралга депутат мандаттарының үлелгезинче кириген, кандидаттар даңзы-зының составына соңгуттурган Дээди Ху-ралдың депутаты оон бактап турган фракциязындан үнгенде, оон-биле деңге бо Хойулу-дүрүм 3-чүл чүүлүнүн 2-ги пунктузунда айыттыг өске-даа кызыгаарлаашкын-нарны сагываанда;

4) Дээди Хуралдың депутаты Россия Фе-дерациязының хамаатызы эвес апарганда, чок болза даштыкы күрүнениң хамаатызы болганда, азы болза даштыкы күрүнениң девишкээринде Россия Федерациязының хамаатызының доктаамал чурттап турарын бадыткап турар чурттаар эргениң азы өске-даа документини алганда;

5) Дээди Хуралдың депутаты бодун башкарып шыдаас деп санаан, судтуң шийтпир хойулу езугаар күштүг болуп эгелээнде;

6) Дээди Хуралдың депутаты болуп турар кижиге хамаарыштыр судтуң буруудаткан шийткел хойулу езугаар күштүг болуп эгелээнде;

7) Дээди Хуралдың депутаты өлген деп санаан судтуң шийтпир хойулу езугаар күштүг болуп эгелээнде;

8) Дээди Хуралдың депутаты өлгенде;

9) Дээди Хуралдың бүрүн эргелерин хуусаа бетинде тараткан таварылгада;

10) Тыва Республиканың хойулу-дүрүмгө болгаш өске чүүл көрдүмүз болза, чүгле даштыкы күрүнелериниң, делегей чергелиг болгаш даштыкы хамаатыларын болгаш хамааты эрге чок кижилериниң акша-хөреңгизинден акшалан-дыртыг турар болбас.

2. Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелерин соксадырының дугайында шийтпирни Дээди Хурал бо чүүлүн 1-ги кезээниң 2-8 пунктуларында айыттыг өске-даа чыгыжының депутаттарының соңгукдаларын аңгыда, Дээди Хуралдың болур сессиязының чоокку хуралына хүлээп алыр.

Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры Дээди Хуралдың чогуур доктаамалы хүлээп алган хүндө эгелээр.

3. Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелери бо чүүлүн 1-ги кезээниң 9-ку пунктузунда көрдүмүз таварылгада, хары угда Дээди Хуралдың бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканы-биле доостур.

4. Бо чүүлүн 1-ги кезээниң 10-гу пунктузунда айыттыг өске-даа чыгыжының Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелери Тыва Республиканың хойулу-дүрүмгө болгаш өске чүүл көрдүмүз болза, чүгле даштыкы күрүнелериниң, делегей чергелиг болгаш даштыкы хамаатыларын болгаш хамааты эрге чок кижилериниң акша-хөреңгизинден акшалан-дыртыг турар болбас.

5. Дээди Хуралдың депутатының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан тава-рылгада, бо чүүлүн 1-ги кезээнге үндези-лээш, профессионал доктаамал үндезинде ажилдап турар Дээди Хуралдың депутат-тары Россия Федерациязының күш-ажыл дугайында хойулу-дүрүмгө болгаш бо Хойулу-дүрүмгө болгаш өске чүүл көрдүмүз болза, чүгле даштыкы күрүнелериниң, делегей чергелиг болгаш даштыкы хамаатыларын болгаш хамааты эрге чок кижилериниң акша-хөреңгизинден акшалан-дыртыг турар болбас.

6 чүүл. Дээди Хуралдың депутатының бодунуң бүрүн эргелерин боттандыра кылдыр байдалдары

1. Дээди Хуралдың депутаты федералдыг хойулулар, Тыва Республиканың Конститу-циязы, Тыва Республиканың хойулулары-биле тодартканы езугаар Дээди Хуралдың эргезинге хамаарыштыр бүгү-ле айтырыг-ларны шийтпирлээринге киржир.

2. Доктаамал профессионал үндезинде бодунуң депутат бүрүн эргелерин боттан-дырып турар Дээди Хуралдың депутат-тарының күш-ажыл талазы-биле хамаарыл-галарын бо Хойулу-биле база Россия Феде-рациязының күш-ажыл хойулу-дүрүмгө болгаш өске чүүл көрдүмүз болза, чүгле даштыкы күрүнелериниң, делегей чергелиг болгаш даштыкы хамаатыларын болгаш хамааты эрге чок кижилериниң акша-хөреңгизинден акшалан-дыртыг турар болбас.

3. Дээди Хуралдың комитеттерин болгаш комиссияларын тургузарын, Дээди Ху-ралдың Регламентизи-биле тургускан чурум езугаар чорудар.

4. Депутат ажил-чорудулгазын боттанды-ра кылдыр Дээди Хуралдың депутатынга Дээди Хуралдың оран-савазынга албан-ажылын кылырынга эт-септиг, оргтехника-биле дериттинген (оон иштинде ниити ажылгал четкизинде, бүгү-ле бар турган хойулу-дүрүм баазында болгаш күрүне-ниң информативтиг системаларында кошкан персоналдыг компьютерлиг, саазын көвү-дир техникалыг, харылзаа кылыр аппарат-тыг) харылзаа дериг-херекселдиг өрээлди бээр.

5. Чогуур бүрүн эргелерин боттандыра-ры-биле холбашпайн турар сорулгаларга, албан-ажылынга бердинген материал-тех-никтиг, саң-хөө болгаш медээ хандырылга-зының чепсек-херекселдерин ажыглаар эрге Дээди Хуралдың депутатында чок.

6. Дээди Хуралдың депутаты чогуур бү-рүн эргелерин боттандыра кылдыр холбаш-пайн турар сорулгаларга, федералдыг хойулу-дүрүмгө болгаш өске-даа чыгыжының Дээди Хуралдың депутатында чок.

7. Бир эвес Дээди Хуралдың депутатының орулга кирип турар үнелиг саазыннары, ак-циялары (организацияларның эге капиталын-да киржилгезиниң үлүү) маргыштыг со-нуургалдарга чедирип турар болза, ол аңаа хамаарыштыр өртектег саазыннарын, акция-ларын (организацияларның эге капиталында киржилгезиниң үлүү) Россия Федерация-зының хойулу-дүрүмгө болгаш өске чүүл көрдүмүз болза, чүгле даштыкы күрүнелериниң, делегей чергелиг болгаш даштыкы хамаатыларын болгаш хамааты эрге чок кижилериниң акша-хөреңгизинден акшалан-дыртыг турар болбас.

8. Бодунуң бүрүн эргелерин профессио-нал доктаамал үндезинде боттандырып турар Дээди Хуралдың депутаттары хамааты азы кеземче херээниң талазы-биле, азы болза административтиг хойулу-дүрүм үрээшкениниң дугайында херек талазы-биле камгалакчы азы (хойулу езугаар төлээ чери болур таварылгалардан аңгыда), төлээ кылдыр киржип болбас.

9. Дээди Хуралдың депутатының баш-тайгы ителге органнарын, истекчилерин болгаш суд ажил-чорудулгазының опера-тивтиг-истелге, кеземче-процессуалдыг ажил-чорудулгазынга холгаарлаарын болдурбас.

7 чүүл. Дээди Хуралдың депутатының депутат ажил-чорудулгазының хевирлери

1. Дээди Хуралдың депутатының депутат ажил-чорудулгазының хевирлери болза:

1) Дээди Хуралдың сессияларының хуралдарына киржир;

2) Дээди Хуралдың комитеттериниң, комиссияларының ажилына, Дээди Хуралда фракциялар болгаш депутаттар бөлүктери-ниң, депутаттар каттыжышкыннарын болгаш Дээди Хуралдың өске-даа доктаамал болгаш түр када органнарын ажилына киржир;

3) Дээди Хуралдың даалгаларын күү-седиринге киржир;

4) парламент дыңнаашкыннарынга киржир;

5) хөй-ниити дыңнаашкыннарынга киржир;

6) Дээди Хуралга хойулу төлөвилелдерин болгаш хойулу төлөвилелдеринге эдилгелер кирир;

7) Дээди Хуралче доктаалдар төлө-вилелдерин кирир;

8) Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазына көөрү-биле чоруткан федералдыг хойулу төлөвилел-дерин Дээди Хуралга сайгарып көөрү-биле кирир;

9) депутаттың негелделери-биле дилег-лерни кирир;

10) депутаттың айтырыгларын кирир;

11) бо Хойулу-биле көрдүмүз чурум езугаар медээни алыр болгаш тарадыр;

12) соңгукчулар-биле ажилдаар;

13) массалыг информация чепсектеринге чүве чугаалаар.

2. Депутат ажил-чорудулганы ол ышкаш федералдыг хойулулар-биле база Тыва Рес-публиканың хойулулары-биле көрдүмүз өске-даа хевирлерге боттандырып болур.

3. Боттарының бүрүн эргелерин боттан-дыра кылдыр дуза көргүзери-биле Дээди

акчыларынче, Тыва Республиканың күрүч-чагырга органнарындын удуртукчуларынын

е болгаш өске-даа албан-дужаалды
леринче, тус черниц бот-башкары
ннарының удуртукчуларынче болг
н-дужаалдыг өске-даа кижилерни
екчи эрге-чагырганың федералды
ннарының девискээр органныра
ш өске-даа албан-дужаалдыг кижиле

ниң хүлээп алышынынан бирги ээлчегде кирер эргелиг.

14 чүүл. Дээди Хуралдың депутадының информация алыр болгаш тарадыр эргези

1. Дээди Хуралдың депутадын доктаат-тынган чурум езугаар Дээди Хуралдың хүлээп алганы актылары-биле, ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаның, Тыва Республиканың Конституция судунун, Тыва Республиканың Дээди судунун, Тыва Республиканың Арбитраж судунун, Тыва Республиканың күрүне органның база хөй-ниити каттыжышкындарының албан-езузу-биле тарадыр турары информация болгаш тайылбыр материалдары-биле, а ол ышкаш өске-даа информация болгаш тайылбыр материалдары-биле хандырат.

2. Дээди Хуралдың депутады оларга салдырган айтырыгларны чугаалажып көөрүңге, ооң иштинде чогуур органның хуралдарына дорт киржи эргелиг. Чугаалажып хун дугайында Дээди Хуралдың депутады баш бурунгаар дыңнадыгны алган турар ажурлуг.

3. Дээди Хуралдың депутады депутат ажил-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле республиканың күрүнениң массалыг информация чепсектеринге чүве чугаалаар артык эргелиг болур.

15 чүүл. Дээди Хуралдың депутадының эргезинге дээп болбазы

1. Дээди Хуралдың депутады бүрүн эргелеринин бүгү хуусаазында ооң депутат эргезинге дээп болбас эргелиг болур.

2. Дээди Хуралдың депутадын кеземче керээңге азы административтиг харысалгага онааган таварылгада, ону доктаадыр, тудуп хоругдаар, үжээр, байысаар, өске-даа кеземче-процессуалдыг азы административтиг-процессуалдыг чоруктар кылырын, депутатка, ооң чүгүңге, амы-хууда болгаш албан-ажылынга ажыглаар транспорт ерекселеринге, харылзаа болгаш ооң документтеринге хамаарыштыр ажыглаан агаалажылга херекселдеринге хамаарыштыр оперативтиг-истелге хемчеглерин чору-арын, а ол ышкаш ооң чурттап орар болгаш албан-ажылының аайы-биле ээлеп турар тран-савазынга оперативтиг-истелге хемчег-ерин чорудуп тура, федералдыг хоойлу-судулгага дүүштүр кеземче керээңге азы административтиг харысалга талазы-биле емчег алырының тускай чурумун ажыглаар.

3. Дээди Хуралдың депутадын бодунун епутат бүрүн эргелери езугаар үзел-одалын илереткени дээш, бадылаашкын езинде ээлээн туружу дээш база депутаттың өргө-байдалына дүүштүр өске-даа чору-улгалары дээш, ооң иштинде ооң депутат үрүн эргелери төнерге-даа, кеземче керээңге база административтиг харысалгага наап болбас. Бир эвес депутаттың тала-зында хөй-ниитини хомудаткан, нүгүлдээш-ин азы оон-даа өске чурум үрээшкени бол-ан таварылгада, депутаттың харысалгазын орададыр турар, федералдыг хоойлу-удулга-биле көрдүнгени езугаар, бо үрүмнү таратпас.

16 чүүл. Дээди Хуралдың депутадының алдарын, төлөптүг мөзү-бүдүжүн болгаш бодун камгалаары

Депутаттың ажил-чорудулгазын сокса-ыр азы ооң утка-шынын өскерттир туралга-биле Дээди Хуралдың депутадына, оң өг-бүлөзинин кежигүннеринге болгаш оң өске-даа дөргүл-төрелдеринге хоойлу-үрүмге дүүшпес салдар чедирер болза, Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-ле көрдүнген харысалгага онаажыр.

17 чүүл. Дээди Хуралдың депутадының бойлу езугаар негелделерин күүсетпээни өш харысалга

Дээди Хуралдың депутадының хоойлу угаар негелделерин күрүне эрге-чагырга-ның органның, тус черниң бот-баш-рылга органның, бүдүрүлгелеринин, бан черлеринин, организацияларның, хөй-ити каттыжышкындарының албан-жаалдыг кижилери болгаш өске-даа ылдакчылары күүсетпес, чок-ла болза лутат ажил-чорудулгазын боттандыра-нга оларга шаптык таварыштырары, а н-биле демей оларга көңүс меге медээ эри азы Дээди Хуралдың депутадының негелдезинге болгаш чагаа-бижинге харыы

бээринин бо Хоойлу-биле доктааткан хуусааларын болгаш чурумун сагывазы, Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнген харысалгага онаажыр.

18 чүүл. Дээди Хуралдың депутадынга кемдээшкын азы ооң кадыыңга өске-даа хора чедиргени дээш ыяап-ла күрүне камгаладылгасы, компенсациязы

Дээди Хуралдың депутады республика бюджетинин акша-хөреңгизинден, Дээди Хуралдың комитет даргазының чылда мактал акшазының түнүңге, дараазында таварыл-галарда ыяап-ла камгаладылгалыг болур:

1) айыылга таварышкан (өлген), бир эвес айыылга таварышканы (өлгөн) мага-бот кемдээшкыннеринин азы оларның депутат бүрүн эргелерин боттандыра-биле хол-баштыр, кадыыңга өске-даа хора чедир-тингенинин уржуундан болган;

2) оларга депутат бүрүн эргелерин боттандыра-биле холбаштыр, кадыыңга кемдээшкын азы өске-даа хора чедиртинген таварылгада.

19 чүүл. Бодунун ажил-чорудулгазын профессионал доктаамал үндезинде бот-тандырып турар Дээди Хуралдың депута-дының күш-ажылчы эргелеринин мага-дылалдары

1. Бодунун бүрүн эргелерин профессио-нал доктаамал үндезинде боттандырып турар Дээди Хуралдың депутаттары, бүрүн эргелеринин бүгү хуусаазының дургузунда оларның күш-ажылының ажил-чорудулгазы-биле болгаш Тыва Республиканың албан-ду-жаалдыг кижилеринин албан-хүлээлгелерин күүседири-биле холбашкан, федералдыг хоойлулар-биле база Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктааттынган бүгү-ле магадылалдарны база компенсацияларны долу хемчээл-биле ажыглаар.

2. Депутат ажил-чорудулгазын профес-сионал доктаамал үндезинде боттандырып турар Дээди Хуралдың депутаттарына соң-гуттурган хүнүнден эгелээш, Тыва Респу-бликаның күштүг болуп турар хоойлужудул-газы езугаар ай санының акша шаңналдарын болгаш өске-даа төлөлгелерни доктаадып тургузар.

3. Бодунун депутат ажил-чорудулгазын профессионал доктаамал үндезинде бот-тандырып турар Дээди Хуралдың депута-дынга чыл санының кол төлөвирлиг, 35 календарылыг хонук үргүлчүлелдиг, шөлээни болгаш чаксы база күскү сессиялар ара-зында үеде, Кыдыкы Соңгу чүк районнарын-га деңгетинген черлерге, 16 календарылыг хонук үргүлчүлелдиг, немелде төлөвирлиг шөлээни бээр. Хөй чыл ажилдааны дээш, федералдыг хоойлужудулга езугаар немел-де шөлээни бээр.

4. Бодунун ажил-чорудулгазын профес-сионал доктаамал үндезинде боттандырып турар Дээди Хуралдың депутадынга болгаш ооң өг-бүлөзинин кежигүннеринге рес-публика бюджетинин акша-хөреңгизинден, ийи чылда бир катап, шөлээнинде дыштаныр черинге чедир база дедир кээринин орук өртээн болгаш 30 килограмм чедир ап чораан багажының өртээңге үндүрген ча-рыгдалдарын төлөп бээр.

5. Бодунун ажил-чорудулгазын профес-сионал доктаамал үндезинде боттандырып турар, Кызыл хоорайда чурттаар чери чок, Дээди Хуралдың депутадынга ооң кириген билдиришкенин езугаар Дээди Хуралдың чаа чыыжында ажилдап эгелээн хүнүнден эгелээш, үш ай дургузунда, чурттаары-биле албан черинден чурттаар черин, ооң иштинде өг-бүлөзинин кежигүннери-биле, гостицага номерни бээр азы ооң чурттаар чер хөле-зилеп турганының чарыгдалдарын төлээр.

20 чүүл. Ажил-чорудулгазын профес-сионал доктаамал эвес үндезинде боттан-дырып турар Дээди Хуралдың депутадынга материал-саң-хөө байдалдарын хандыра-ры

1. Ажил-чорудулгазын профессионал доктаамал эвес үндезинде боттандырып турар Дээди Хуралдың депутадынга Дээди Хуралдың хуралдарына, комитеттеринин хуралдарына, составында бактаап турар Дээди Хуралдың өске-даа органның хуралдарына, Дээди Хуралдың болгаш ооң органның даалгаларын күүседи-ринде, а ол ышкаш соңгукчулар-биле ажил-чорудар үезинде, ай санында беш хонук чедир ажилдап турар чери (албан-дужаалы)

камгалаттынары магадылаттынар.

2. Ажил-чорудулгазын профессионал доктаамал эвес үндезинде боттандырып турар Дээди Хуралдың депутадын бүдүрүлгө азы албан-ажыл хүлээлгелерин күүседири-ден хостаарын, Дээди Хуралдың дыңна-дышкынын барымдаалап тургаш, депута-тың бижимел билдиришкени-биле кылыр, ынчан кандыг-бир документ негээрин болдурбас.

3. Бодунун депутат ажил-чорудулгазын профессионал доктаамал эвес үндезинде боттандырып турар, Кызыл хоорайдан дашкаар чурттап турар Дээди Хуралдың депутадынга Дээди Хуралдың хуралдарына, кежигүнү кылдыр соңгуттурган комитеттеринин хуралдарына киржири-биле холбаш-тыр, а ол ышкаш Дээди Хуралдың болгаш ооң органның даалгаларын күүседири-биле холбаштыр үндүрген чарыгдалдарын, ооң иштинде ыңай-бээр чоруурунун, чурт-таар бажың-балгат хөлезилээн чарыгдал-дарын республика бюджетинин акша-хө-реңгилеринден төлээрин, санаашкындарын болгаш өске-даа бадыткап турар докумен-тилерин көргүскенде, төлээр.

4. Бодунун депутат ажил-чорудулгазын профессионал доктаамал эвес үндезинде боттандырып турар Дээди Хуралдың депу-тадынга Дээди Хуралдың болгаш ооң орган-нарының даалгаларын күүседири-биле холбаштыр үндүрген чарыгдалдарын, ооң иштинде ыңай-бээр чоруурунун, чурттаар бажың-балгат хөлезилээн чарыгдалдарын, а ол ышкаш доктаамал чурттап турар черинден аңгы черде чурттап турары-биле холбаштыр үндүрген чарыгдалдарын республика бюджетинин акша-хөреңгизинден, Дээди Хуралдың Даргазының айтышкыны-биле тургускан нормалар езугаар санаашкынын кылган болгаш өске-даа бадыткап турар документилен көргүскенде, төлээр.

21 чүүл. Дээди Хуралдың депутаттары-ның ажил-чорудулгазының материал-саң-хөө хандырылгасы

1. Дээди Хуралдың депутадынга депутат ажил-чорудулгазы-биле холбашкан, Дээди Хуралдың депутадының депутаттың дуза-лакчызының чедирген ачы-дуза төлөвиринге база депутат ажил-чорудулгазын күүседири-биле холбашкан өске-даа төлөвирлерге (транспорт чарыгдалдары, мобилдиг харыл-зааны киригени-биле почта, телефон ачы-дузалары, канцелярия барааннары, төлээ черинин болгаш өске-даа чарыгдалдарга) ажыглаар эргелиг, 30.000 рубль түнүг чарыгдалдарын ай санында орнун тургузуп төлээр.

Депутат ажил-чорудулгазын боттанды-рары-биле холбашкан чарыгдалдарга үндүрүп тыртпас.

Депутат ажил-чорудулгазын боттанды-рары-биле холбашкан чарыгдалдар Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгилеринден хандырытынар.

2. Дээди Хуралдың депутадын, ону Дээди Хуралдың чаа чыыжының депутады кылдыр соңгуваанда, ооң бүрүн эргелеринин хуусаазы төнгөн хүнден эгелээш, 10 хонуктан орайтатпайн, бо чүүлүн 1-ги кезээ-биле көрдүнген депутат бүрүн эргелерни бот-тандыра-рына чарыгдалдарын орнун тургузарының ийи дакпыр хемчээлинге, Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинден компенсацияны төлээр.

3. Дээди Хуралдың депутадынга чайгы парламент дыштанылгасынче үнгенде, эмнениринге ай санының мактал акшазының болгаш Тыва Республиканың сайыдынга (Тыва Республиканың Чазаның Чөвүленин кежигүнүн) хоойлужудулга-биле көрдү-нген өске-даа төлөлгелерни, Тыва Респу-бликаның республика бюджетинин акша-хөреңгизинден төлээр.

22 чүүл. Дээди Хуралдың депутадының пенсия хандырылгасы

1. Дээди Хуралдың депутады кылдыр соңгуттурган Россия Федерациязының хамаатызы "Россия Федерациязында күш-ажыл пенсияларының дугайында" болгаш "Россия Федерациязының күрүне пенсиязы-ның хандырылгасының дугайында" Федерал-дыг хоойлулар езугаар, азы болза "Россия Федерациязында чурттаакы чонну ажил-биле хандыра-рының дугайында" Россия Федера-циязының Хоойлузунга үндезилеп, күрүне пенсиязынга ай санында немей төлээр

төлөвирни алыр эргелиг.

2. Бо чүүлүн 1-ги кезээнде айтыттынган хамаатыга күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлөвирни санаары болза, күрүне пенсиязының болгаш ай санында немелдениң түнү: бодунун ажил-чорудулгазын боттан-дырып турар Дээди Хуралдың депутадының бүрүн эргелерин күүседириге ай санының акша шаңналының түнүн ийден үш чылга чедир - 55 хуу, үш чылдан хөй хуусаада - 75 хуу хемчээлге болгаш Тыва Республиканың республика сайыдынга хоойлужудулга езугаар көрдүнген өске-даа төлөлгелерни чорудар. Ынчан пенсияның Тыва Респу-бликаның сайыдының шалың төлөвиринин индексациязын боттандырып турар ол-ла хемчээлдерге, дараазындагы индексация-зын чорудар ажурлуг.

3. Күрүне пенсиязынга ай санында не-мелде төлөвир алыр эрге Дээди Хуралдың депутады пенсия назыны четкенде тыптып келир.

4. Бо чүүлүн 1-ги база 2-ги кезээ езугаар доктаатканы күрүне пенсиязынга немелде төлөвирни белеткеп кылырын болгаш тө-лөвирин, немелде төлөвирге кордап турар кижинин кириген билдиришкенин барым-даалап, төлөзлеттирген органның чорудар.

5. Бо чүүл-биле тургузуп турар күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлөвир Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинден хандырытынар.

6. Дээди Хуралдың депутады болуп турар хамаатыга ол Россия Федерациязының күрүне албан-дужаалын, Тыва Республи-каның күрүне албан-дужаалын, тус чер бот-башкарылганың органында муниципалдыг албан-дужаалды болгаш муниципалдыг албанда муниципалдыг албан-дужаалды ээлеп турда, күрүне пенсиязынга ай санының немелде төлөвирин кылбас. Айыттынган албан-дужаалдардан үстүнде адаттынган кижилер хосталган соонда, бо Хоойлуга дүүштүр күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлөвирни катап мурнунда турган байдалы-биле төлээр.

23 чүүл. Дээди Хуралдың депутадының харысалгасы

1. Дээди Хуралдың Регламентизин болгаш депутаттың бодун ап чоруурунун дүрүмнерин сагывааны дээш, Дээди Хуралдың депу-тадынга Дээди Хуралдың хуралына даргалап турган кижиги сагындырыг бээр, а бир эвес ийи катап хажыдышкын кылган таварыл-гада, хурал дургузунда ооң саналдап чүве чугаалаар эргезин казыыр эргелиг.

2. Дээди Хуралдың хуралдарына, Дээди Хуралдың комитетинин, комиссиязының хуралдарына депутаттың этиказының дүрүмнерин чаңгыс эвес катап хажыткан таварылгада, Дээди Хуралдың депутадын бир ай хуусаа дургузунда, Дээди Хуралдың хуралдарына чүве чугаалаар эргезин казыыр.

Депутаттың этиказының дүрүмнерин чаңгыс эвес катап хажытканы дээрге сессия дургузунда депутаттың этиказын үштен хөй катап хажытканы деп билир.

Чүве чугаалаар эргени казыырының дугайында шийтпирни Дээди Хуралдың Чө-вүлелин хуралына, Чөвүлелдин кежигүн-неринин доктааттынган санындан хөй кези-нин бадылаашкындары-биле хүлээп алыр.

3. Дээди Хуралдың ажилына, кежигүнү болуп турар комитеттин болгаш комиссия-ның ажилына чылдагаан чокка Дээди Хуралдың депутадының доктаамал кириш-пейн турганы дээш, аңаа хамаарыштыр дараазында салдарлыг хемчеглер хүлээп алдырган туруп болур:

1) бо Хоойлунун 21-ги чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле көрдүнген чарыгдалдарны дуглаарын үш ай чедир казыыры;

2) парлалга болгаш өске-даа массалыг информация чепсектеринге Дээди Хуралдың, доктаамал комитеттин, доктаамал комис-сияның ажилына депутаттың киржилге чок болганының дугайында медээни соңгук-чуларга дыңнадыр.

Дээди Хуралдың ажилына дес-дараа-лаштыр киришпээни дээрге Дээди Хуралдың депутадының Дээди Хуралдың хуралдарына азы Дээди Хуралдың депутады кежигүнү болуп турар доктаамал комитеттеринин, доктаамал комиссияларның ажилына сессия дургузунда, бештен хөй катап чылдагаан чок келбээни болур.

Дээди Хуралдың депутадына хамаа-

АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРИ ТӨӨГҮДЕ АРТКАН

• Тываның революстуг аныяктарының эвилели-85

1925 чылдың декабрьда Тываның революстуг аныяктарының эвилели тургустунган. Республика-ның комсомол организациязының төөгүзү ол үелерден эгелээн. Бодунуң төөгүзүндө хөй-ле алдарлыг арыннар-биле байлак.

Оон намдарында күш-ажылчы оннун дарлакчыларына удур эмисели, бижик-билиг чок чорук-узуткаары, аныяктарны чаа амыр-алче хаара тудары болгаш да-чурттуң Улуг дайынының чыл-арының алдарлыг үелери, көдээ кыл-агыны коллективизастаары, үр болгаш куруккан черлерни ингээдири, Ак-Довурактың да-үгү болгаш Хову-Аксының ко-альт комбинаттарының тудуу, еволосчу, дайынчы болгаш күш-ажылчы алдарның черлеринче эхоттаашкын дээш, оон-даа өске алдарлыг ажил-херектер тыва комсомолдун төөгүзүнче алдын-жүктөр-биле кири бижиттинген. Айы-даа шагда ревсомолчулар-аа, комсомолчулар-даа тура-руктуг, амыдыралга ынак, омак-эглүг, интернационалистичи, чога-ыкчы, кандыг-даа ажил-херекке эзээде белен чоруу-биле ылгалып элген.

Тываның комсомол организа-циязы эртемденнерин, чогаалчы-арның болгаш чурукчуларның ичээнгейиниң төвүнге туруп кел-ген. 1931 чылда Москвага «Аныяк-ардия» ном үндүрер черге Чачаварианиниң болгаш С.Тре-яковтуң («В Танну-Туву») ТРАЭ-иң IV съездизиниң ажилының угайында ному чырыкче үнген. ДЛТЭШИ-ниң эртемденнери аң-аңгы чылдарда Тываның комсо-ол организациязының дугайында үлдери үндүргүлээн. Тывага

аныяктар организациязының 30 чылынга тураскаадып эртем-шин-чилел ажилын кылгаш, Л.Ф.Ан-типин «Тываның социалистиг сай-зыралы дээш демиселге областың партия организациязының идеп-кейлиг деткикчизи — комсомол» деп эртем ажилын камгалаан. Комсомол дугайында эртемденнер Ю.Л.Аранчын, Б.П.Бажутин, В.М.Иеузитов, Х.М.Сейфулина, Н.А.Сердобова, О.А.Толгар-оол, Г.Ч.Ширшин олар солун чүүлдерни би-жээ. Тываның комсомол органи-зациязының 40 чылында «Чалыы-назынның оруу» деп ном чырыкче үнген. Ол ажилда бо чүүлдүн авто-рунун үлүг-хуузу база бар.

ОРУКТУҢ ЭГЕЗИ

Улусчу эрге-чагырганың эге чылдарында тыва ниитилелдин экономика болгаш политиктиг амыдыралының байдалына чам-дык шаптыктыг чүүлдер турган: феодалдар бүрүнү-биле узуткат-тынмаан, оларның холунда хөй мал-маган болгаш одар-белчири ам-даа артпышаан. 1924 чылдың төнчүзүндө безин бай феодал-дарның холунга бүгү мал-маганның дөрттүн бири хевээр турган. Бай-ядыы хамаарылгалар ам-даа хевээр, чурттакчы чон бижик-билиг чок. Байлар чаа эрге-чагырганы узуткааш, эрги тургузугну катап эгидип алырын кызып турган. Оон уржуунда Хемчик үймээни 1924 чылдың март айда кыптыгып үнген, ынчалза-даа чай төнчүзүнге чедир

долузу-биле бастырган.

ТАРН Совет Россияның дүн-хүн чок бүгү талалыг карактаашкы-нының ачызында арат чоннун кү-зелин боттандыра дээш, кызы-маа-биле демисежип турган.

Баштайгы ревсомолчу аныяк-тарның удуртукчузу Иргит Шаг-дыржап сөөлүндө мынчаар сактып чугаалаан: «1924 чылдың июльда Кызыл хоорайның аныяктарының хуралын белеткээш эрттирген. Аңаа ийи илеткел болган. Бир дугаары — делегейниң аныяктар шим-чээшкениниң дугайында (Тываның комсомол райбюрозунун секретары эш Галамиев кылган) база Ты-ва аныяктар организациязын тур-гузарының дугайында (мен илеткел кылдым). Хуралдың айтырыгларын чон деткээ. Каш хонук дургузун-да организацияга элээн каш аныяктар немешкен. Ол-ла айда ниити хурал кылгаш, бюро кежи-гүннерин соңгаан: секретарына Шагдыр-Сурунну, мени бюро ке-жигүнүнге, үш дугаар кижини би-жикчи кылып каан. Сорулгалар салдыган: политиктиг билигни бе-дидери, аныяктарны организация-же эвилелдээри, комсомол рай-бюрозу болгаш Коминтерн-биле харылзааны быжыглаары. 1924 чылда аныяктар эвилелиниң бирги съездизин чыыр онаалганы бюрога берген. Ынчалза-даа ол чылын съезд болбаан. Феодалдар шап-тыктап каан. Олар ревсомол Тыва-га таарышпас чүүл-дүр деп чыл-дагааннап турган. Юстиция сайыды феодал Дарма-Базырын чугаазы бо: «Ревсомолдун биске херээ чок. Оон кежигүннери шажын-чүдүл-гени-даа, хууда өнчү-хөреңгини-даа тооп көрбөс-тир. Оларны кара-

бажынаар херек». Мындыг хевир-лиг шаптараазынар базым санын-да таваржып турган.

ТАРН-ның IV съездизи рев-сомолдун бирги съездизиниң бе-леткелин чорудар дугайында шиит-пирни хүлээп алган. Ол шиитпирни амыдыралга боттандыра-биле Тываның революстуг аныяктары-ның эвилелин тургузар болгаш оон бирги съездизинге белеткел ажил-дарын чорудар талазы-биле орг-бюроу тургускан. Эвилелче аныяктарны хаара тудар болгаш бирги съездиге белеткел ажилы хайныгып үнген.

Эң улуг Хемчик кожуунче бю-ро кежигүннери комсомол рай-бюрозунун төлээлери-биле кады ийи катап үнүүшкүнү кылган. Бир дугаар чорааш, кожуун төвүнүн мурнакчы аныяктарындан тургус-тунган (27 киж) ячейканы тур-гускан. Ийи дугаар чорааш Хемчик кожуунунун ТАРН комитетиниң чанынга бижик-билиглиг аныяктар-ның хуралын эрттирген. Оргбюро-нун үш кежигүнү кожуунунун сумуларында аныяктар бөлүктөрүн тургузары-биле тарай аъттанган. Оон түннелинде 18 ячейка тургус-тунган, ында 170 аныяктар бактап кирген. А бүгү республикага I съездизиниң амыдышынының үезинде ревсомолчуларның саны 700 четкен.

Съезд Кызыл хоорайга 1925 чылдың декабрь 20-де болган. ТРАЭ-ниң I съездизиниң делегады Седип-оол Тановтуң сактыышыны: «Тос-тостун соогунда бистиң шко-лавыска хурал болган. Аңаа ком-сомол райбюрозунун секретары Ванифантий Галамиев сөс ап чүве чугаалааш, съездиге канчаар бе-

леткенириниң дугайында чагыг-сүмезин берген. Меңээ, Кыргыз Туваа-Хуга, Тана Сатка, Оюн Күн-зен-оолга съезд болур бажыңны чараштыр каастап-дерип онаал-ганы берди. Съездиниң делегат-тарына беш кижини шилээн. Олар-ның аразынче мен база кирер аас-кежиктиг болдум. Съезд хүнүндө бүгү республикадан дыка хөй аныяктар чыылган. Оларны бистиң школавыска, шериг кезээнге, яамыларга үлештир хүлээп ап турду. Ол хүн Кызыл хоорай ба-йырлал шинчи кирген: кайда-даа кызыл туктар, лозуннар».

Съездиниң ажилына Аныяк-тарның коммунистиг интернацио-налының төлээлери киришкен. Тыва ревсомол Орус бот-башка-рылганы күш-ажылчы колония-зының комсомол организация-зының дорт деткимче-дузазы-биле тургустунган. I съездиге рев-сомолдун райбюро секретары эш Кончестер ТРАЭ-ниң Төп Коми-тетиниң кежигүнүнге соңгуткан. Аныяктар шимчээшкениниң ажи-лынче райбюро секретары Яков Сидорович Чугунов улуг кичээ-гейни салып турган. I съездиниң киржикчилери Москваже Бүгү-эвилелдин КП-ниң IV съездизиниң амыдышынының хүнүндө ба-йырлыг телеграмманы чоруткан.

Ревсомолдун I съездизинге ТРАЭ-ниң ТК-ның даргазына Иргит Шагдыржапты соңгаан. Сөөлүндө 1929-1933 чылдарда ол ТАРН ТК-ның Чингине секретарына ажилдаан.

Тываның ревсомолунун бол-гаш комсомолунун төөгүзү болгаш алдарлыг ажил-херектери-биле амыдыралым холбайып келген болгаш, ол бүгүнү утуп болбас дээрзин чагып, харын көскү чи-жектерни амгы шагын аныяктары үлегер кылдыр алырын сүмелээр-дир мен.

Дозур-оол ТИНМЕЙ,
ВЛКСМ Тыва обкомунун 1964-
1969 чылдарда секретары.

Культура амыдыралы

ЫРЫ-БИЛЕ ӨӨРТҮП ЧОРААН

Бии-Хем кожуунун Шивилиг суурнун культурлуг амыдыралына утундурбас, солун болушкун эрткен айда болган. Суурнун чурттакчыларының дилээ-биле ында көдээ Культура бажыңына Тыва Рес-публиканың культуразының алдарлыг ажилдак-чызы, композитор Григорий Яковлевич Базырын адын тывысканынга тураскааткан байырлал эрткен.

Композитор Г.Я.Базыр дириг-раан болза, 60 харлаар турган. Т амыдыралының сөөлгү чээрби-лын Бии-Хем кожуунун Шиви-г суурда көдээ Культура бажы-нга уран чүүл удуртукчулап, да школага ыры башкылап-ылдаан. Ол үениң дургузунда урнун, кожуунун культурлуг-ыдыралының хөгжүлдезинге уг үлүг-хуузу кириген. Туран-орайның 100, 110 чылдаанынга-раскааткан байырлалдарга ко-мпозитор уран таланты-биле би-мичилерни магадаткан. «Туран-орай мөңгө» (сөзү К.А.Маспык-дун) деп ырызы Туранның езу-гимни апарган дизе хөөредиг-с. Шивилиг дугайында чараш-ызын ол школаның башкылары-ырылыг кезээге диңмиттелдир-лашты.

Г.Я.Базыр — Бай-Тайга оглу. Ол ортумак школазынга өөрө-т тургаш-ла, «Бай-ла Тайгам»

деп эң баштайгы ырызын би-жээ. Тээлиниң Культура бажыңына уран чүүл удуртукчулап турар-үезинде төрөөн суурунга тураскаа-дып «Тээли дүнү» (сөзү Вл. Серен-оолдуу) деп чараш ырыны би-жээ. Бо ырларын байырлыг кезээде композиторнун Бай-Тайгага кады ажилдап турган коллегалары ыр-лажып келди.

Салым-чаяанныг композитор 40 харлап турда, аңаа «Тыва Рес-публиканың культуразының алдар-лыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан. Чоннун ынак ырлары апаргылаан «Шончалайым» (З.Намзырай), «Ынакшылым» (К.Натпий-оол), «Хойжу сугга барыксаар мен» дээш, өске-даа ырлары ол би-жээ.

Туран хоорайның Төлээлекчи-лер хуралының даргазы Ирина Владимировна Апакаева, «Бии-Хем кожуунун чонну ажилче хаа-ра тудар төвү» күрүне албан чери-

ниң директору Мира Дадар-оол-овна Ондар, Бии-Хем кожуун ча-гыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Элла Сергеевна Сарыглар олар байырлалды дыка эки организасташканын демдег-левес аргажок. Тайга өрттенгеш, Шивилиг суурнун хөөр-чевегле-риниң чартыы өрттенип калган турган. Ынчангаш юбилейи болуп турар композиторнун чевег-хөө-рүн катап тургузуп, демир херим-кажааны кылып, Шивилигнүң көдээ Культура бажыңын Григо-рий Базырын ады-биле адап, клуб коллективинге суй белекти сөнөп, бүгү талазы-биле кичээнгейлиин олар көргүскен.

Тываның Композиторларының чогаадкчы эвилелиниң кежигүн-нери — Г.Я.Базырын коллегала-ры ол кезээ Шивилиг суурнун Культура бажыңының сценазынче шупту үнүп, эжиниң дугайында чы-лыг сактыышкыны кылып, сол-ун чугаазы, ыры-шоору-биле чыылганнар аян туткан. Ол дээр-ге композиторлар Кара-Кат Оор-жак, Анатолий Монгуш, Батый Ке-неш, Борис Чамбыт, Алена Иому-жап, Амур Хоюгбан, Владимир Се-рен болгаш Кызылдың уран чүүл колледжизиниң баян башкызы Ва-

силий Николаевич Донгак, «Саян» ансамблиниң хоочун ыраажызы Виктор Мортай-оол олар-дыр.

Бай-Тайгадан культураның хоо-чуннары А.Е.Тандар-оол, Г.М.Сал-чак, А.А.Хертек, С.Х.Балдаң олар-биле кады композиторнун акызы, ат-сураглыг даш-чонукчузу, Рос-сияның Чурукчулар эвилелиниң ке-жигүнү В.Ш.Салчак байырлыг ке-жээге киришкен. Владимир Шөм-булович думмазы Григорийниң ачазы Тыва АССР-ниң алдарлыг ту-дугжузу Яков Базыр дугайында болгаш оларның ус-шевер, уран талантылыг ук аймааның дугайында, композиторнун бичии чылда-рының дугайында чылыг сактыыш-кыны кылып, думмазының адын мөңгедип турары дээш, шиви-лигжилерге, туранчыларга өөрүп четтиргенин илередип, чонар-даш-тан чазаан суй белектерин сөнө-вишаан, ыры-шоору-биле аян туткан.

Сактыышкын кезээге Бай-Тай-га, Бии-Хем кожууннарда болгаш Кызыл хоорайдан келген уран чүүлдүн тергиннери каттышкан улуг концертти үндүрген. Кезээни Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы А.С.Серен башкарып эрттирген. Күүселде бү-рүзүн шивилигжилер демниг адыш-часкаашкыны-биле уткуп, үдеп, өөрүшкүзүн илереткен.

Барган аалчылар коллегазының ады-биле адаан Культура бажы-ныңа удаа-дараа солун ужура-жылга, концерттерлиг аалдап кээп

турарын аазаан. Композиторнун уруу, ТКУ-нун студентизи Лилия Базыр Красноярск хоорайда сту-дент акызы Лимби Базыр-биле бо-дунун өмүнээзинден өөрүп четтир-генин илеретпишаан, сүттүг шайы, амданныг аш-чеми-биле аалчы-ларын хүндүлээн.

«Клубка баян үнү чаңгылааны бээр, дораан Григорий Яков-левич кижиниң сагыжына кирер-дир. Шивилигжилерниң сагыш-сеткилиниң одун ол кыпсып-ла чорду ийин. Ам-даа кыпсып чоруу-ру ол-дур. Аалчылар библиотекага база хөй номнарны белекке эккеп берди. Четтирдивис, Яковлевич!» — деп, библиотека эргелекчизи Мар-гарита Андреевнаның сеткил хай-ныгышкын-биле чугаалаанын сактып ор мен.

«Ады өлүрүнүн орнунга боду өлгени дээр» деп шаг-шаандан бээр өгбелеривистиң өттүр сөз-лээн бо сөстери утказын кажан-даа чидирбес. Композитор Г.Я.Ба-зырын «адының бажы эрте хоя» берзе-даа, оон бүдүрүп каан үүле-жи чону-биле тууш арткан, оон ырлары сеткилдерни өөртүп, хөл-зетпишаан. Композиторнун чырык овор-хевири, буянын сеткили, уран чүүлге ынакшылы танышпас-ты таныштырып, чараш, ханы ут-калыг, ырлыг-шоорлуг амыдырал-че кыйгырышаан. Оон адын эдилээн клубка баян үнү кезээде чаңгылааны-ла турар болзунам.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Кызыл — Шивилиг — Кызыл.

Тываның Төп курчине архивиниң фондузундан

ШАГААНЫ КАЖАНДАН БЭЭР АЛБАН-ЕЗУЗУ-БИЛЕ ЭРТТИРИП КЕЛГЕНИЛ?

Төп Азияның буддист чүдүлгелиг болгаш өске-даа чоннарның ыдык байырлалы — Шагаа шагдан бээр туруп келген езу-чаңчыл болур. Ол езу-чаңчыл-даа болза, чыл эргилдезиниң санаашкыны-биле холбашкан болгаш ону тывалар Чаа чылдың байырлалы кылдыр эрттирип чораан.

Шагаа — тываларның үе-диптен езу-чаңчыл байырлалы. Ынчалза-даа ону кажандан бээр албан-езузу-биле эрттирип келгени база солун. Тыва Республиканың Төп курчине архивинде бар документи-лерден алгаш көргө, ол 1861 чылдан бээр эртип турары билдингир болуп турар. Ол дугайында ынчангы Тываны чагырып турган үстүкү черлерден Таңды Уранхайны чагырган мээрэн чаңгы дужаалдыг Ламажапка мындыг дужаал бижик чорутканы херечилеп турар. Ону эрги моол бижиктен очулдурган аянын өскертпейн парлаан.

Бо дужаалды күүседире-биле Ламажап Үгер-даа Очурга болгаш өске-даа чагырыкчыларже тарадып чоруткан.

«Дужаап чоруткан бижик.

Таңды Уранхайны чагырар мээрэн чаңгы дужаалдыг Ламажаптың бижик.

Үгер-даа Очурга дужаап чоруттум.

Дужаалдың ужуру: Ам чанчың хевей Амбыс силерниң чериңерден дужааган бижикте, даштыкы төрени чазаар чоруктуң Ямызындан чедирип келген кыдат сөстүг бижиктиң болгаш хоойлу-дүрүм килдизиниң өргүп билдирген бижинде, бо чылдың он ийи айның 19-да Луу (улу) шакта таңманы хаар (каникул). Келер чылдың бир айның 21 хуннун Могай (чылан) шакта таңманы ажыдып (каникулду доозуп) ажылдаар.

Таңманы хаар каникулдаан хунунден эгелээш, таңманы ажыдып ажылдаар хунунге чедир,

эрип-шүүлде херек шиидер чоруктарны соксадыр.

Бир эвес далаштыг, онза херек бар апарза эрги хевээр шиидил болур.

Шагаааар езу-биле кыштың сөөлгү айының, 28-ден эгелеп, чаа чылдың, бир айның беш чаага чедир. Шагаааар езу-биле Чаа айның 13, 15, 16 хуннеринде Ван-нардан кудукку бижиктиң, шериг-ниң дүжүметтери шуптузу дүрүм-биле ажылдаар черинге езулал хевин кедер.

Шагааны Тывага 150 чыл бурунгаар байырлап эгелээн

Кирип албан-херек шиидер чериңерге шупту маңык хеп кедип, курлуг хуруме кедер.

Бо корум-чурум дугайын бот-боттарының чагырган черлерин шуптузунга чарлап чедирер деп дужаады. Мону Улиастайның чанчынга айттыг шапсып чедир-дивис деп келген.

Мынчангаш, Таңды Уранхайны чагырар мээрэн чаңгы дужаалдыг Ламажапка дужаап чоруткаш, эдиртип күүседирер деп келген.

Мону Үгер-даа Очурга дужаап чоруткаш, эдирип чорудуңар. Мону база Үгер-даа Седип, Чүлдүм-Комбу, Седип оларларга бир дөмөй дужаап чорутканын билип алыңар деп дужаап чоруттум.

Т.Э. 10 дугаар чылының 2 ай-

ның 19 хунунде».

(Дөзү: ф.115, оп.1, т.24 а.13-14).

Ынчангаш, бо ховар төөгүлүг документиден Шагаа байырлалын Тываның кол чагырыкчызының дужаалы езугаар 150 чыл бурунгаар демдегледип эрттирип турганы илерээн. Шагааны байырлап эрттирер хуннерни дыштаныр кылдыр чарлап турганы билдинген.

1929 чылда Тыва Арат Республикага Шагаа байырлалын бистин чаңгыс чер-чурттугларывыс канчаар байырлап турганын «ТАР-ның Иштики херектер ямызы» деп архив фондузунун документинде бижээн.

Иштики херектер ямызының дараазында чарлалында бижээни-биле алырга:

«Февраль 10-нун хунун Чаа чылдың эгези деп санаар, ынчангаш февраль 9-та чартык хун ажылдаар, а 10 биле 11 хуннеринде Чаа чылды уткуп, Шагаа байырлаарының хуннери кылдыр санаар. Ажылче ийи айның 12-де эртенги шакта үнер.

1929 чылдың, 2 айның, 9 хуну».

Тывалар Шагааны боттарының национал байырлалы кылдыр санап, ону чыл бүрүзүндө байырлап эрттирип турганнар. Тывага Шагаа байырлалы база катап бодунун байырлап утка-шынарынче кирген. Бо чараш, чаагай бурунгу байырлалывысты ам албан-езузуңуң күрүне байырлалы кылдыр чарлаан. Ол хунну дыштаныр хун кылдыр доктааткан. Өгбелеривистен дамчып келген езу-чаңчылдарывысты утпайн, кагабайн келир салгалдарывыска ол хевээр дамчыдып берип чоруулунар.

Маадыр КУУЛАР,
Тыва Республиканың Төп күрүне архивиниң кол специали-
зи.

Төрүттүнген хунуңер-биле!

Бай-Тайганың Бай-Тал суурда чурттап-ажылдап чоруу эң-не хундүлүг, эргим думавыс, тыва дыл болгаш башкызы Шончалай Борисовна Иргит январь 22-де 30 Оон юбилейи-биле аас-кежикти, кадыкшылды, узун күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс 30 харлаан юбилейиң хуну-биле Төрелдерин, эжиң-өөрүн байыр тудуп, Сеткиливис ханызындан чагыг сөстү Сөңзэ бөгүн белек кылдыр сөннедивис.

Даай-авалары, Чодураа, Мая, Марин Дима, честези Ужар-оол, хөй санныг дун төрелдери.

Чогаадыкчы конкурсту чарлап

Федералдыг айыыл чок чорук албанының органнарының чорудулгазының дугайында эң тергинин уран чүүл литература чогаалының конкурзун 2011 чылда Россияның чок чоруунун федералдыг албаны чарлап турар.

Конкурстун түннелдерин 2011 чылдың декабрында 6 номинацияга үндүрер:

1. Теле болгаш радио-дамчыдылгалар (дамчыды үзүндүлери)
2. Чечен чогаал болгаш журналистика (проза, репортаж, публицистика)
3. Хөгжүмүг уран чүүл (профессионал болгаш авырылары-авторлар, күүседикчилер, чогаадыкчы коллектив концерт программалары)
4. Кино болгаш телефильмнер
5. Актернун ажылы
6. Чурук уран чүүлү (уран чурулга, скульптура, график, каасталга болгаш турскаал ажылдар)

Тирикчилерге Россияның Федералдыг айыыл чок албанының сүлдө демдектерин болгаш акша шаңналдарын т Конкуртка 2010-2011 чылдарда кылдырган ажылдарны к тирер. Чагылгарны 2011 чылдың октябрь 1-ге чедир хүлээп Конкурстун негелделери-биле тодаргайы-биле Росс Федералдыг айыыл чок чорук албанының албан-езу сайтызындан (WWW.fsb.ru), Россияның Федералдыг айы чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргеле 2-82-48 болгаш Тыва Республика талазы-биле Россияның Кыз эргелелин 2-76-74 телефоннарындан билип ап болур.

Россияның Айыыл чок чоруунун федерал албанының Тыва Республика талазы- эргелелин парлалга албаны.

Александр Алексеевич САРЖАТ-ООЛ

Тыва Республиканың алдарлыг артизи, сураглыг «Амыр-Санаа» рок-бөлүүнүн үндезилекчизи Александр Алексеевич Саржат-оол январь 21-де, 54 харлап бар чорааш, мөчээ. Чиик эвес, харындаа аар-берге салым-хууга тава-рышкан Александр Саржат-оол тыва роктун төөгүзүңге артып калган. Ол хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнген, боду өөренип чорааш, композитор апарып, чогаадыкчы чоруктуң бедиктеринче үнер күштү тып алган. Оон чогаатканы, бүгү Тывада чаңгыланып турар ырлары республиканың музыка культуразын сайзырадырынга улуг салдарны чедирип, тыва чонунун сагыш-сеткилин чарылбас кезээ богу берген, оон ырлары алдын фондуже кирген.

Чоннун ыраажызының амыдыралчы оруу-салым-хуунун кандыгы-даа согуунга чөрүштүр киж хевирлеттинериниң чыры үлегер-чижээ болуп тура ырлары национал культура езу-чаңчылдарын уламчыла база сайзыратпышаан, киж ынакшыл-биле күүсеттини дыг-даа таварылгада Киж артарынче кыйгырып, ч сеткилдиг болгаш чаагай х аянын бодунга сиңиктирге Ханы болгаш сагыш-линден чүдүүр чораан Але Алексеевич Саржат-оол ч сагыш-сеткилинге турска арттыргаш, кезээ-мөңгези чарлып чоруткан.

Александр Алексеевич жат-оолдун өг-бүлезинге, деринге болгаш чоок кижиле ханы кажыдалды илеретпи аар качыгдалды оларның кады үлежип тур бис.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол, Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К.Т.Даваа, Республиканың культура сайыды В.О.Донгак, Тыва публиканың Дээди Хуралының депутаттары Ю.В.Кара-В.М.Бартына-Сады.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожуунунун чагыргазының тудуг болгаш өңчү башкаар килдизинче Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга суурунун Найырал кудумчузунун №7 бажынында чурттап турар Альберт Николаевич Ирильден Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга сумузунун Степная кудумчузунда 1400 дөрбелчин метр чер участогун хууда чуртталга бажынын тудары-биле 5 (беш) чыл дургузунда арендага бээрин дилээн 2010 чылдың декабрь 27-де №241 билдириишкин киргенин сонугалдыг хамаатыларга дыңнадып тур.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдириишкинни дараазында адресте хүлээп ап турар: 668150, Тыва Республика, Суг-Аксы сумузу, Бүрбү кудумчузу, 6.16, Сүт-Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш өңчү башкаар килдизи.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунун чагыргазының хамааты Арык Дажыевич Ондардан бажың тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Агбаан, 14 кудумчузунда (адресиг, уг-шии билдингир) ниити шөлү 1400 дөрбелчин метр чер участогун арендага бээрин дилээн билдириишкин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаан хунден эгелеп 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдириишкинни дараазында адресте хүлээп ап турар: Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуунун чагыргазы.

«КЫЗЫЛ – НЕДЕЛЯ»

Эрткен чылдың төнчүзүндө Кызыл хоорайның мэриясы биле Төлээлекчилер хуралы «Кызыл» медээлер агентилелин тургусканнар.

Ону найысылалдың чагырга черлери 2009 чылдың февраль 9-та РФ-тиң «Күрүне болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында медээни тарадырынга таарымчалыг байдалды хандыраарының дугайында» №8-ФХ федералдыг хоойлуга дүүштүр тургускан. Ук агентилелдин кол сорулгасы — хоорайның чагырга чериниң болгаш Хуралының депутаттарының ажыл-чорудулгазының дугайында медээлерни чурттакчы чонга делгереңгейи-биле чедирери.

Мэрияның солуну «Кызыл-Неделя» 1500 тиражыг, 12 арын-ныг, неделяда чаңгыс катап үнер. Бистиң корр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, улуттук — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8470. Чагыг 8. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.